הרב נתן שפירא

מאמר תגובה בעניין מצות ידיעת התורה וחובת האב על הבן

א.

ראיתי את מאמרו של הרב יעקב רבי שליט"א, שיצא בו לדון על דברי רבותינו גאוני ארץ, שאמרו שיש ב' מצוות בלימוד התורה: אחת היא לימוד לשם מצות לימוד בעלמא, וחוץ מזה יש עוד מצוה של ידיעת התורה. והאריך לומר שלא מצאנו מקור למצוה זו של ידיעת התורה כולה, והראה פנים לבטל ראיותיהם כמבואר במאמרו באריכות. ואני לא כן עמדי, ומעודי מצאתי סימוכין גדולים לדבריהם, עד שכמעט איני יודע מקורה של המצוה הא' של לימוד התורה. והעמדתי כי עיקר מצות תלמוד תורה הוא מה שנקרא בדבריהם ידיעת התורה, וכמו שאבאר בעה"י.

וטרם דברי אביעה כי יסוד זה אינו רק דברי הגר"ז בשו"ע הרב והאור ישראל, אלא נתבאר כן בעוד הרבה אחרונים (עי' ברכי יוסף יו"ד רמ"ו א, ואגר"מ יו"ד ב ק"י, ד לו, ועוד, וע"ע בחי' רבי ראובן נדרים, ורהיטות הלשון בדברי רבותינו שיש מצוה בידיעת התורה) והוא מקובל מאד בפי כלל ישראל. ועיקר מקורו מפורש הוא כבר בר"ן בנדרים ח. כידוע, דכתב שם דאע"ג דמצד קרא דוהגית יכול לפטור עצמו בקר"ש שחרית וערבית, מ"מ מצד הקרא דושננתם דצריך שיהא מחודדין בפיך 'צריך ללמוד יומם ולילה כפי כחו', וזה הרי הוא מצות ידיעת התורה, שיהא ברור לו ולא יהא מגמגם.

יתר על כן, נראה דהמתבונן יראה דזה הוא עיקר מצות לימוד התורה. הנה, לשון הרמב"ם בסהמ"צ מצ' י"א: 'והמצוה הי"א היא שצונו ללמוד חכמת התורה וללמדה וזה הוא שנקרא תלמוד תורה וכו' ושם נאמר ושננתם שיהו מחודדין בתוך פיך כשאדם שואלך דבר לא תהא מגמגם לו אלא אמור לו מיד. וכבר נכפל הצווי הזה פעמים רבות, ולמדתם ועשיתם, למען ילמדון' עכ"ל בקיצור, ולא אמר מצות עשה לדבר או להגות בדברי תורה או לעסוק בתורה אלא 'ללמוד חכמת התורה'. והדברים ברורים, דמצות לימוד התורה אינו עסק התורה ואמירת דברי התורה, אלא הוא ללמוד 'חכמת' התורה, דהוא הידיעה של תורה, וגם הוסיף את הדרשה דשלא יהא מגמגם. ובספר החינוך (מצ' תיט) כתב: 'מצ"ע ללמוד חכמת התורה וללמדה כלומר כיצד נעשה המצוות ונשמור ממה שמנענו הא-ל ממנו ולדעת ג"כ משפטי התורה על כוון האמת' וכו'. ומבואר כנ"ל, שילמד את חכמת התורה וידע אותה. ובעצם כן הוא פשוטו של מקרא, כי עיקר השם 'לימוד' אינו ענין של אמירה ועסק, אלא הוא כמו להבדיל לימוד שאר חכמות, שהיינו שילמדנה שידע אותה, ופשוט הוא[א]. וכמו כשנאמר ולמדתם אותם את בניכם אין הכונה

א). מה דאיתא בספרים (שו"ע הרב הל' ת"ת פ"ב יב-יג ועוד) דבתורה שבכתב גם עצם האמירה בלי להבין קיום מצות ת"ת, היינו משום דבתורה שבכתב עצם המילים הן גם דברי תורה, וכשאומרן הרי הוא מלמד לעצמו את המילים אפי' בלי פירושן,

שיאמרנה לבניו אלא שילמדם שידעו אותה, כמו כן המצוה ללמוד בעצמו הוא שידע אותה. וכן שאר הפסוקים שהביא הרמב"ם 'ולמדתם ועשיתם' (שהוא בעצם קיצור של הפסוק שהביא הגמ' בקידושין, ויובא להלן), היינו שילמדנה וידע אותה שיוכל לעשותה, 'למען ילמדון' ליראה אותי כל הימים ג"כ כנ"ל, שילמדנה וידע אותה וכך יוכל ליראה את השם.

ומכיוון שיש מצוה ללמוד את חכמת התורה, פשוט דדין זה קאי על כל התורה, ועל כל חלק וחלק מהתורה יש מצוה ללומדו דהרי הכל נכלל בכלל התורה. וע"כ דב' התורות נכללו, כי המשנה היא פירושה של מקרא ובל"ז אינו יודע את התורה, וכ"ש שאינו יכול לעשותה. וכן הוא מוכרח מהסוגיא, דהרי הגמ' בקידושין כ"ט: יליף את החיוב ללמוד בעצמו מהקרא ד'ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם', כן היא גרסת רש"י ועוד ראשונים, והאי קרא על לימוד המביא לידי מעשה קאי, דהיינו תורה שבעל פה[ב]. וכן הוא מפורש בדברי הרמב"ם בהל' ת"ת (א ג), וז"ל: 'מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר שנאמר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמוד קודם למעשה מפני שהתלמוד מביא לידי מעשה' ומפורש דבתלמוד המביא לידי מעשה קאי, דהיינו גמרא [ובאמת ראוי לחשוב דהרי תורה שבע"פ ניתנה בע"פ, ואם ליכא חיוב ללמוד כל התורה גם שבע"פ, על מי סמך נותן התורה שיזכרו את התורה כדבעי].

והנה, בשו"ע הרב הביא למקור שיש חיוב לידע כל התורה כולה מקרא דושננתם, דדרשינן שיהיו מחודדין בפיך, וטען בעל המאמר דמהאי דרשה רק רואין דכל מה שלומד צריך להיות באופן מחודד וידיעה, אבל ליכא ראי' דצריך לידע הכל, והוכיח כן עיי"ש. ואם כי לכאורה יש נכונות בדבריו, הרי ברמב"ם בספר המצות מפורש לא כן, דהרי הוא הביא מקור למצות לימוד התורה מהקרא דושננתם עם הדרשה הנ"ל, דהיינו דמהאי קרא רואין שיש חיוב ללמוד התורה, וע"כ דהביאור הוא כמשנ"ת לעיל. וגם הר"ן שהבאתי למעלה מביא דרשה זו למקור ואסמכתא שחייב ללמוד כפי כחו יומם ולילה, דהיינו דמדין זה מוכרח הוא ללמוד כל הזמן כי הדבר לוקח הרבה זמן, וע"כ דיש חיוב על כל התורה ולא גדר איך ללמוד בעלמא. אמנם, יתכן ליישב את דברי הר"ן, דלעולם ושננתם אינו אלא הגדרה במה שלומד, ומ"מ ראייתו היא דכיוון דאדם מישראל חייב ללמוד את כל התורה מפסוקים אחרים, וכמשנ"ת, וכיון דהוא חייב ללמוד באופן של מחודדין מקרא דושננתם, לכן ע"כ צריך הוא ללמוד יום ולילה כפי כחו. ונראה דהא דהר"ן הביא קרא זו למצות ידיעת התורה, ולא שאר מקראות דלעיל, הוא משום דבכולם אפש"ל דילמדנו מקופיא ולא בבהירות, וא"צ ממש ידיעה בתורה, ובפרט דאין צריך 'יומם ולילה כפי כחו', ולכן הביא מושננתם שיהיו מחודדין, וע"כ דצריך ידיעה גמורה, וע"ז בעי שילמוד כפי כחו יומם ולילה.

ואצטט מדברי האג"מ (ביו"ד ד לו) שכתב כרוח הדברים הנ"ל, וז"ל: 'הנה כבר ביארתי זה כבר, וגם נדפס בספר אג"מ על יו"ד ח"ב סימן ק"י, דבלימוד התורה איכא שני חיובים. איכא חיוב ללמוד כל התורה שבכתב ושבע"פ וגם לידע אותה, ונוסף על זה איכא איסור לאו על

ומעתה ידע הוא את אותן המילים, והרי יש לו ידיעה עכשיו בדברי תורה ונמצא דלומד ד"ת.

ב). ואין לומר דהוא דין צדדי של ללמוד כדי שידע ע"מ לעשות, דהרי בגמ' שם אמרי' דנשי אינן מחויבות בזה ובללמוד כדי לעשות ודאי דגם הן מחויבות, וע"כ דהוא מעיקר דין ת"ת.

השכחה - כדאמר ר"ל במנחות דף צ"ט ע"ב כל המשכח דבר אחד מתלמודו עובר בלאו שנאמר' השמר לך וכו' פן תשכח את הדברים, ולרנב"י איכא תלתא לאוין. ועוד מצווה איכא, שצריך האדם ללמוד בכל יום פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית, מקרא דוהגית בו יומם ולילה (יהושע א', ח', ובגמ' שם אי' דקיים מצוות לא ימוש ספר התורה הזה מפיך, שבאותו הקרא) לר' אמי' עכ"ל. ומפורש הוא כדברי, דעיקר המצוה הוא ידיעת התורה. ובסי' ק"י שם הביא ראי' דבר ישראל חייב לדעת את כל התורה כולה מהאיסור דשכחת התורה, ומלשון הרמב"ם המובא להלן דחייב ללמוד כל ימי חייו מצד איסור שכחת התורה, ואי ליכא חיוב ללמוד כל התורה מהו האיסור לשכוח דבר מן התורה, והרי הוא כאילו לא למדו[ג].

◆

ב.

ולפ"ז אם גמר ללמוד את כל התורה ויודע אותה הרי קיים את המצוה ולכאורה ליכא עוד מצוה. וזהו ששאל בן דמא בן אחותו של ר"י את ר"י כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו שאלמוד חכמת יונית, ואמר לו שעדיין יש מצות והגית בו יומם ולילה ולא ימוש סה"ת מפיך, דהיינו דמדברי קבלה ילפי' דחוץ מעיקר המצוה דתלמוד תורה, דהוא שילמוד את כל התורה עד שידע אותה, יש עוד מצוה של והגית שיהא עסקו בתורה בכל זמן, ומכאן המקור למה שנקרא בפי העולם מצות לימוד התורה. ובאמת הי' אפשר לדון דהוא חיוב דאורייתא, שנאמר 'ודברת בם' ודרשינן ולא בדברים בטלים, אלא שזה אינו ברור מפני כמה טעמים. א' דאינו אלא איסור עשה ולא חיוב, ועוד דיתכן דאינו אלא איסור בדברים בטלים ולא בדברים המחכמים והנצרכים (וכ"כ באבן האזל), וכן הוא לשון הגמ' ביומא י"ט השח שיחת חולין עובר בעשה וכו', דקדק לומר שיחת חולין דייקא. והאו"ש כתב דלהלכה נפסק דפרשה א' דקר"ש דאורייתא והאי קרא בקרי"ש קאי ולכן לא הביא הרמב"ם קרא זו. וע"ע ברש"י עה"ת שמביא דרשא אחרת 'שלא יהא עיקר עסקך אלא בם עשם עיקר ואל תעשם טפל' וא"כ אינו חיוב נוסף של לימוד התורה אלא דין שיהא עיקר עסקו בם, ועי' גם בלשון הרמב"ם פ"ג ה"ז.

והנה, מצד מצות והגית יש מדריגות בקיומו, דיש והגית של יומם ולילה ממש, כדעת ר"י, ויש והגית של קביעות עיתים, כדעת ר"א, ויש והגית של קר"ש שחרית וערבית, כדעת ר"י בשם ר"ש. ונפסק הדין דהוא כל אחד כפי יכולתו. אמנם, מצד מצות ידיעת התורה הי' אפשר לחשוב דהוא חיוב גמור, וכמו כל מצוות עשה שחייב לעשותו מיד עד שיגמרנו, וע"ז בא ההיתר

ג). ולהמבואר הוא ביאור אחר בהמצוה דאינו חיוב לידע את כל התורה אלא הוא חיוב ללמוד את כל התורה כדי לידע אותו, ונפ"מ דעל כל חלק וחלק מהתורה יש מצוה ללמוד ולדעת, עד כמה שיוכל להספיק כפי תנאי המצוה ועל יותר מזה הוא אנוס או פטור.

ובאמת יש לאנשים רתיעה ממצוה זו, וכן נראה מבין ריסי עיני בעל המאמר, כי הרי היא מצוה קשה עד מאד לדעת את כל התורה, ובפרט בסדר הלימוד של זמנינו. אמנם, פחד זו נובע מחוסר הבנה בהמצוה, כי חושבים שהמצוה הוא לידע את כל התורה וכאילו יש מגילה חתומה שצריך להכניס לראשו ובלא זה לא קיים המצוה, אלא המצוה הוא כנ"ל, ובכל חלק וחלק מהתורה שלומד ויודע וקונה אותו בליבו קיים מצוה זו, וגם בזה יש היתר של ואספת דגנך ואפי' להעשיר, כמבו' בשו"ע הרב ועוד היתרים. וזו כוונת התנא לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן חורין להפטר ממנה, כי היא מצוה גדולה ורחבה, והמצוה הוא ללמודכל שיכול עם ההיתרים של ואספת דגנך וכו', אבלכל שלמד ויש לו עוד זמן חייב ללמוד עוד, ואינו יכול להפטר ממנה עד שיגמרנה.

של ואספת דגנך, הנאמר בברכות ל"ה:, דיכול לעסוק בפרנסתו וגם להעשיר, וכן שאר מצוות שא"א להיעשות ע"י אחרים דוחין אותו. ומזה נובע כל הכללים שקבע לנו בעל השו"ע הרב ושאר חילוקים שעשה בין ב' מצוות אלו, ועי' גם בספר ברכת שמואל סוף קידושין.

ובאמת הי' ראוי לחשוב דמוהגית לא ילפינן חיוב חדש, אלא דהוא גדר וזמן במצות תלמוד תורה, דהרי המצוה הזו היא ממושכת ולוקח הדבר שנים רבות, וא"כ יש לדעת מתי מחויב לעסוק בו, האם תמיד או שיש בו זמנים מסוימים, וע"ז בא הקרא מדברי קבלה לגלות את הזמן, שהוא יומם ולילה, וכפי כל הפירושים. וכן משמע מדברי הרמב"ם, שאמר בהל' י' וז"ל 'עד אימתי חייב ללמוד תורה עד יום מותו שנאמר ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך, וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח'. והוא תמוה, דהרי פשיטא דחייב כל ימי חייו, שנא' והגית בו יומם ולילה וכל מצוה הרי הוא חייב בו כל ימי חייו, ולמה הוצרך לחשש מיוחד דשכחה? אלא ע"כ דוהגית אינו אלא זמן וגדר בעיקר המצוה דתלמוד תורה, אבל אחר שגמר כל התורה הי' אפשר לומר דפטור, וע"ז קאמר הרמב"ם דמשום חשש שכחה חייב ללמוד כל ימי חייו, וגם זה הוא מצד מצות ידיעת התורה שלא ישכחנו. אמנם, בגמ' לכאו' מבואר דהיא מצוה אחרת, דהרי אמרו דמי שלמד כל התורה אסור לו ללמוד חכמת יונית משום והגית.

ונראה לומר, דהרי במשנה אבות (ג ח) תנן: 'יכול אפילו תקפה עליו משנתו ת"ל ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך הא אינו מתחייב בנפשו עד שישב ויסירם מלבו', דהיינו דהאיסור של שכחת התורה הוא רק אם מסירם מליבו ע"י מיעוט חזרה, כמבואר במפרשים. ולכן, באופן דהוא כבר יודע את כל התורה וכל חיובו הוא רק שלא יסירם, ובזה יש דין שהוא רק אם מסירם מליבו בזדון, הו"א דיכול ללמוד חכמת יונית, והרי הוא עסוק ואין זה נקרא הסרה בזדון אלא כמו תקפה עליו משנתו, וע"ז אמר לו ר"י דגם בזה איכא זמן וגדר שילמוד יומם ולילה, ואם לא הרי הוא הסרה בזדון (כמובן דגם בזה איכא היתר של ואספת דגנך). ונמצא דעיקר קרא הוא ופן יסורו מלבבך, וכמש"א הרמב"ם, ונידון הגמ' הוא רק בזמן. ועי' לשון רבינו יונה שם על המשנה שם 'כי השכחה מצויה בבני אדם והיה לו לחזור ההלכה הרבה פעמים ולחשוב בה כל היום וכל הלילה עד שלא תוכל לסור מלבו ולא עשה הרי זה מתחייב בנפשו וכו' אם שכחה על ידי הזקנה או על ידי אונס אחר רחמנא פטריה', ומבו' דהאיסור שכחה הוא כל שאינו עסוק בה כל היום והלילה ורק אונס פוטרו. וע"ע אגר"מ המצויין לעיל. אולם עדיין קשה מדברי ר"ש שיוצא בקר"ש שחרית וערבית ואין בזה משום משום קיום מצות ידיעת התורה, ואולי בזה נחלקו התנאים.

◆

ג.

והנה בעל המאמר דן עוד על מה שהביא השו"ע הרב ראי' דיש חיוב ללמוד ולידע כל התורה מחיוב האב על הבן דכמו דהאב חייב ללמד את בנו כל התורה כמו"כ הוא חייב ללמוד בעצמו. והרב הוא לשיטתו, דהאב חייב ללמד את בנו כל התורה ולא רק מקרא, וטען בעל המאמר כי אמנם דהשו"ע הרב בנה את דבריו על דברי הסמ"ג והרמב"ם, מ"מ מדברי שאר ראשונים לכאו' מבואר דאין האב מחויב ללמד את בנו יותר ממקרא, וממילא דאזלה ראיתו.

והביא עוד את דברי הערוך השלחן שתקף את הרב הרבה וחלק עליו מכל וכל, דאין חיוב האב על הבן יותר ממקרא גם לדעת הרמב"ם. והנה, הא ברור דאע"ג דנחלקו בחיוב האב על הבן, לא מצינו שנחלקו בחיוב האדם על עצמו, ומה שנתבאר לעיל דיש חיוב ללמוד את כל התורה הוא דבר מוסכם לכל, ואם כן אף אם נחלוק על ראית הרב מ"מ דינו קיים. ומפורש הדבר גם במאירי שבעל המאמר מביא, וז"ל: 'אין האב חייב בלמוד תורת הבן אלא תורה שבכתב עד שידע ענין המצות ויקיים אותם כראוי ומכל מקום הוא חייב בעצמו להוסיף וללמוד כפי רוחב לבו וישוב דעת', ורואין מזה שהחיוב ללמוד בעצמו אינו מקרא בלבד, אלא כל מה שיכול כפי רוחב דעתו ולבו. ובעל המאמר בסוף דבריו מסיק לדינא דהאדם מחויב לידע את המקרא כולו וראוי ללמוד מה שיותר משאר התורה. ולדעתי אין זה נכון, כי אותו חיוב יש בשאר התורה כמו במקרא, ואין חיוב במקרא יותר משאר התורה. ובשניהם החיוב הוא ללמוד ולידע כפי כחו, אלא שעל האב יש חיוב ללמדו כל המקרא ולא יותר, אבל הבן עצמו כשיתבגר אין חילוק ביניהם.

והנה, יסוד דברי השו"ע הרב בדעת הרמב"ם הוא מחלוקת הכס"מ והלח"מ, ובשו"ע הרב נקט כהלח"מ, ואמנם דבאמת הרחיב את החיוב כפי רוב גאונותו ועומק פלפולו הרבה יותר מהמשמעות הפשוטה, מ"מ טענותיו של הערוך השלחן אינן על נקודות אלו של הרב דייקא אלא על עצם שיטת הלח"מ. ואני אדון כתלמיד בדבריהם, ואראה דהפשטות היא כהלחם משנה, ואביא את הדברים בקיצור וארחיב בהם.

הנה, בקידושין ל. תנינא: 'למדו מקרא אינו מלמדו משנה' פי' דהאב חייב ללמד את בנו מקרא ולא משנה, ומסיק כן הגמ' לדינא. וכתב הרמב"ם (ת"ת א ז): 'וחייב ללמדו בשכר עד שיקרא תורה שבכתב כולה', ונחלקו בזה הכס"מ והלח"מ, דהכס"מ כתב דמסתימת הרמב"ם דלא הוסיף עוד דין משמע דיותר מתורה שבכתב אין האב חייב ללמד את הבן כלל, וכפשטות הסוגיא דשם, והלח"מ (בריש הפרק) מדייק מהא דכתב הרמב"ם 'בשכר', שהוא אינו נצרך לכאורה דהרי לעיל בה"ג כבר אמר דחיוב האב על בנו הוא אפי' בשכר, וע"כ דכונתו דבשכר אין חיובו אלא בתורה שבכתב, אבל בחינם חייב גם תורה שבע"פ. ולכאורה שני הדיוקים נכונים הם, ויש כאן סתירה במשמעות דברי הרמב"ם.

ונראה לבאר דהרמב"ם קאי על הדברים שכתב לעיל בה"ב וג', וז"ל בקיצור: 'ולא בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים שנאמר ושננתם לבניך אלו תלמידיך אם כן למה נצטוה על בנו ועל בן בנו, להקדים בנו לבן בנו ובן בנו לבן חבירו', 'וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו, ואינו חייב ללמד בן חבירו אלא בחנם'. פירוש הדברים הוא דבאמת יש חיוב גם על בן חבירו ללמדו תורה, וא"כ מה נוסף בבנו, וע"ז אמר דבבנו יש ב' דינים מיוחדים - א' דבנו קדים לבן חבירו, וב' דהוא חייב ללמד את בנו בשכר, משא"כ בבן חבירו דאינו אלא בחינם. ונראה דזהו מה שאמר הרמב"ם בה"ז, דחייב ללמד בשכר תורה שבכתב כולה, דהיינו דהאי דינא דבשכר שיעורו הוא תורה שבכתב כולה, אבל הדין השני, שבנו קדים לבן חבירו, אינו רק בתורה שבכתב אלא הוא שייך לכל דבר שחייב בבן חבירו, והוא גם משנה, דהרי החיוב של בן חבירו הוא מושננתם לבניך אלו התלמידים וילפי' לי' דבמשנה קאי שנקרא

שינון. ונתיישבו שני הדיוקים והדברים בהירים, וכל זה די מרומז בלח"מ [ועי' אגר"מ איך שמיישב את הכס"מ].

ויש להביא עוד ראי' מהמשך הל' ג' וז"ל: 'מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר שנאמר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמוד קודם למעשה מפני שהתלמוד מביא לידי מעשה'. והנה, ודאי דהדברים קאי על תורה שבע"פ, דהרי הרמב"ם קאי בדבר המביא לידי מעשה, דהוא פירושה של תורה, ועוד דבהדיא אמר 'תלמוד' וכשנ"ת, וע"ז אמר דמי שלא לימדו אביו חייב ללמד את עצמו. ואם נאמר דחיוב האב אינו אלא תורה שבכתב, א"כ הרי סתמו שלא לימדו אביו, והו"ל למימר וחייב ללמד את עצמו תלמוד וכו' (ודוחק לומר דכונתו מדין בן חבירו, דא"כ נאמר מי שלא לימדוהו תורה). אלא ע"כ דמצות האב היא ללמדו גם תורה שבע"פ, ואם לא לימדו אביו ילמד את עצמו. והוא בעצם ראי' גם מהסוגיא עצמה, דהרי לגרסת רש"י החיוב ללמד את עצמו הוא מהקרא ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם, דמיירי בתורה שבע"פ, וכשנ"ת, וכיון דאמרו לא לימדו אביו ילמד את עצמו, משמע דדין א' הוא.

◆

ד.

ובשו"ע הרב הביא ראי' מהסוג' דאם הי' בנו ממולח ממנו בנו קודמו, והערוך השלחן הרבה לתמוה עליו מתוך דברי רש"י, ועיי"ש שאמר דלא מיירי בחיוב האב על הבן כלל אלא דצריך לספק לו כמו שמעון אחי עזריה ויששכר זבולון. ובעניותי לא הבנתי דבריו ונראה דראיית הרב מוכרחת היא ביותר. דהנה, הא ודאי דליכא שום חיוב על האדם להיות כשמעון אחי עזרי' ולפרנס את חבירו ללמוד תורה, אא"כ מדין צדקה, וודאי דאם רוצה ללמוד בעצמו במקום לפרנס את חבירו יכול, ואפי' באופן שחבירו הוא יותר ממולח, וזה ברור. וא"כ הגמ' כאן היא דין מיוחד בבנו, דכל דבנו יותר ממולח יפרנס את בנו ללמוד תורה על חשבון תורת עצמו. והביאור בזה הוא דכיון דשניהם הם מצות תלמוד תורה דידי' א' ללמוד בעצמו וא' ללמד לבנו, על כן יש דיני קדימה ומי שיותר ממולח הוא קדים. ומכיוון שהסוגיא ההיא מיירי בתורה שבע"פ, כמבואר מהמעשה של רב יעקב ברי' דר"א ב"י שהי' גדול והלך ללמוד בישיבה, ע"כ דהמצוה ללמד את בנו היא גם בתורה שבע"פ.

עוד מקשה הערוך השלחן על מה שכתב השו"ע הרב בנוגע להספרי - דבניך אלו התלמידים, והקשה דמנלי' להספרי דבר זה, אם לא שפשיטא לי' דבבנים ממש אין חיוב יותר ממקרא. ואני אומר ומנלי' להספרי דבר זה גופא דהחיוב דבנים הוא רק מקרא, ואם נאמר דהי' להם בקבלה, אז גם בניך אלו התלמידים יש לומר דהי' להם בקבלה. ויותר מסתבר לומר דהכרח הספרי הי' דאי בבנים ממש הרי כתיב ולימדתם, ולמ"ל שוב ושננתם, אע"כ דמיירי בהתלמידים, וא"כ קמה וגם ניצבה ראית הרב דגם בנים ממש דינם בשינון.

אמנם, פשטות הסוג' בקידושין ל. לא משמע הכי, וכמו שהקשה בעצמו הלחם משנה כמה קושיות, ומ"מ כן היא דעת הרמב"ם. ונראה לי דביאור החילוק בין מקרא למשנה למה מקרא חייב ללמד בשכר ולא משנה מבואר ג"כ מתוך דברי הרמב"ם גופא. והוא, דשם בה"ז ממשיך

הרמב"ם וז"ל 'מקום שנהגו ללמד תורה שבכתב בשכר מותר ללמד בשכר, אבל תורה שבעל פה אסור ללמדה בשכר שנאמר ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר צוני ה' וגו' מה אני בחנם למדתי אף אתם למדתם בחנם ממני וכן כשתלמדו לדורות למדו בחנם כמו שלמדתם ממני, לא מצא מי שילמדו בחנם ילמדו בשכר שנאמר אמת קנה', והיינו דזה גופא דין מסורת התורה, דשבכתב מותר ללמד בשכר ולא שבע"פ. והרמב"ם העמידו בסמוך לדין שהאב מלמד את בנו רק תורה שבכתב בשכר, ומשום דזהו שורש הדין, דהחיוב עליו הוא ללמדו כפי דין התורה ולא יותר. ומכיוון שתורה שבע"פ אסור ללמד בשכר (והרמב"ם ס"ל דלכתחילה הוא איסור גם על התלמיד, וכמו שמדייק ומבאר הלח"מ) לכן אין חיוב האב על הבן ללמדו תורה שבע"פ בשכר. ואפשר להוסיף דזהו גם מקורו של הרמ"ה דביש לו צריך, דכיון דבדיעבד לומדים גם של בע"פ בשכר מדין אמת קנה, ויש על האב חיוב ללמד את בנו תורה שבע"פ, לכן מוטלת עליו מצוה זו. שו"ר בברכת שמואל קידושין סי' כ"ז (ג) שכתב ברוח הדברים האלו, וזכרוני הוא שהנחני בדרך זו.

והערוך השלחן הביא מדברי רש"י והר"ן שפירשו את הגמ' כפשוטו, דכל חיובו הוא במקרא בלחוד. אמנם, תמוה הוא מכח ב' הראיות שהבאתי לעיל (בסוף אות ג וריש אות ד). ונראה לדייק מתוך דבריהם דבר חדש, וז"ל רש"י 'אין חיוב האב על בנו אלא מקרא ומכאן ואילך ילמוד בעצמו', ולכאורה קשה דהרי רישא דרש"י מיירי באב דאמר 'אין חובת בנו עליו' ולא אמר אין חובת הבן על האב ובאב מדבר, וע"ז ממשיך אלא ילמד הוא לעצמו, וא"כ גם זה על האב קאי ולא על הבן, דהאב ילמוד בעצמו. ודבריו צריכים פשר. ונראה דרש"י למד כביאורו של הסמ"ג (המובא בשו"ע הרב), דהסוגיא מוסבת על הא דהאב חייב ללמד את בנו בעצמו ולא ע"י מלמד דרדקי, וכמו שפי' השו"ע הרב, וזהו מיוחד במקרא. ויתכן דזהו שורש הדין של שכר, דכיון דעיקר חיובו הוא ללמדו בעצמו, א"כ הוא על חשבון פרנסתו ואם ירצה ללמדו ע"י שליח חייב גם לשלם עבור זה. א"נ י"ל להיפך, דכיון דחיוב של לימוד מקרא הוא אפי' בשכר, כמו שנתבאר לעיל, לכן חייב ללמדו גם בעצמו אם יכול, ואינו יכול לומר דצריך הוא לפרנסתו, דהרי בין כך צריך לשלם עבור זה, וכיון שהחיוב הוא על עצמו הוי זה גם על חשבון לימודו שלו. וזהו שאמר רש"י דיותר ממקרא אינו חייב ויכול ללמוד בעצמו. ולפ"ז גם רש"י ס"ל דהחיוב הוא על כל התורה, וכדעת הרמב"ם, ופירוש מחודש הוא, ועי' בשוע"ה בקונ"א.

עוד רגע א' אדבר על דברי המאירי, שכתב וז"ל 'אין האב חייב בלמוד תורת הבן אלא תורה שבכתב עד שידע ענין המצות ויקיים אותם כראוי'. ויש לדייק בדבריו, דהרי לידע ענין המצוות שיוכל לקיים אותו כראוי אינו תורה שבכתב בלבד, והרבה גופי תורה תלויין בתורה שבע"פ. וא"כ לכאורה מוכרח פי' חדש בחילוק בין מצות האב למצות הבן, דהאב מחויב ללמוד עם בנו חומש וגם פירושה, דהיינו חלק גדול מתורה שבע"פ, וכ"ז נכלל בתורה שבכתב כי הוא פירושה. והבן יוסיף כרוחב דעתו היינו בתלמוד ועיון התורה. וא"כ יש לנו מקור לדברי השו"ע הרב דהחיוב של האב הוא בכל התורה, ואח"כ נשאר רק לעיין בהם והוא תלמוד. אבל צ"ע, דהרי בגמ' אמרו מקרא אינו מלמדו משנה, היינו דיש הפרש בין מקרא למשנה ואין המשנה נכלל בתורה שבכתב.

והשי"ת יעזור שנוכל לקיים מצוה חשובה זו כראוי, שהוא דבר הקשה ביותר בצורת הלימוד של זמנינו[ד].

תגובת הרב יעקב רבי

שלום רב.

חושבני שבמאמרי לא הובנו כמה דברים, וראשון להם הוא שלא חשבתי לומר שאין עניין בידיעת התורה, ושצורת הלימוד לא אמורה להביא אותנו לידי ידיעה בתורה. כל מה שכתבתי הוא שאין גדר כזה במצוות תלמוד תורה של מצוות ידיעת התורה. ולדוגמא, במצוות כתיבת ספר תורה הרי המצווה נשלמת בכתיבת כל הספר תורה, וכל עוד הספר תורה לא הושלם, המצווה לא התקיימה. אמנם, וודאי שאף בשעת הכתיבה יש קיום של המצווה, אבל אין השלמת המצווה אלא בסיום כתיבת הספר כולו. אולם, לגבי עניין זה של ידיעת התורה אין זה נכון לענ"ד לומר שיש חיוב לדעת את כל התורה, ושכל עוד לא נשלמה הידיעה לא נשלמה המצווה הזו של ידיעת התורה[א], אלא המצווה היא עצם הלימוד. אמנם, זה וודאי שהלימוד עיקר מטרתו הוא להביא לידי ידיעה, וכלשון הפסוק "ולמדתם אתם ושמרתם לעשתם" שהלימוד אמור להביא לידי מעשה, וזה ודאי יכול להתקיים רק בלימוד המביא לידי ידיעה. רק שהמצווה עצמה היא בעצם הלימוד ולא בהשלמת הידיעה, זה הנלענ"ד.

ועכשיו אעיר את מה שיש לי בנוגע להערות על עצם המאמר.

א. מה שהביא מהר"ן בנדרים (ח ע"א), אדרבה מסוגיא זו נראה כמו שכתבתי, דהרי כל הראשונים שם פירשו את הסוגיא שם דלא כהר"ן. דמבואר שם: "אמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל. והלא מושבע ועומד הוא, ואין שבועה חלה על שבועה! מאי קמ"ל? דאפי' זרוזי בעלמא, היינו דרב גידל קמייתא! הא קמ"ל, כיון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית, משום הכי חייל שבועה עליה". והמפרש (הנדפס על שם רש"י) כתב וז"ל: "והלא מושבע ועומד מהר סיני - דכתיב 'ושננתם' (דברים ו, ז) דצריך אדם לשנות בתורה, לישנא אחרינא והלא מושבע ועומד מהר סיני דכתיב 'לא ימוש ספר התורה הזה' וגו'. כיון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית -

ד). ובעמדי בסוף היריעה, אדון עמו עוד על הדרך הלימוד שלו וצורת דיבורו. ואען ואומר כי לא זו דרכו של לימוד התורה לבטל בהנף יד את דברי רבותינו מצוקי ארץ, ובמקום לעמול לקיים את דבריהם עמל להרחיק את דבריהם, ולא מצאתי בדבריו שום ראי' היפך דבריהם, רק ניסה להפריך את ראיותיהם. וברוב להיטותו אמר תו"ד כי הדרשה דושננתם שיהיו מחודדים בפיך אינו אלא אגדה ואין למדין ממנו ולא נמצא בדברי הפוסקים הראשונים. ואין זו אלא בורות, כי נמצא הוא בכל מקום, והרמב"ם בספר המצוות הביא את המקור הראשון למצות ת"ת מדרשה זו, והר"ן המובא בפנים הק' ממנו על דינא דגמרא דאשכים ואשנה אי בעי פטר נפשי' בקר"ש שחרית וערבית והרי צריך ללמוד מדין ושיננתם שיהיו מחודדין בפיך, ועוד כהנה. וכן אמר עוד בהמשך דבריו על מה שהביא מדברי הטור בשם הרמ"ה, דדברי הרמ"ה אינם אלא סברת עצמו ולכן אפשר לדחות דבריו, ואיני יודע איך מלאו ליבו לומר כן, והרי סברתן של ראשונים תורה היא, ובפרט שכאן נפסק הוא להלכה בטור ומחבר וכל הראשונים המבוארין להיפך נדחו דבריהם. ועוד, דמנלי' דאין להרמ"ה מקור לדינו ואנחנו לא עמדנו עליו.

א). אמנם בהערה ג' כתב כב' שהמצווה היא לא מתקיימת רק בידיעת כל התורה כולה, "אלא המצווה הוא ללמוד את התורה עד כדי ידיעה ובכל חלק וחלק מהתורה שלומד ויודע וקונה אותה קיים מצווה זו". והנה דבריו מחודשים מאד, ואשמח לדעת על מה מתבסס חידוש זה.

דכיון דקרא ק"ש קיים לא ימוש, דא"ר שמעון בן יוחי במסכת מנחות (צט ע"ב) כל הקורא קרית שמע שחרית וערבית הרי זה קיים מצות לא ימוש, וכיון דאי בעי פטר נפשיה מ'ושננתם' בקרית שמע דיוצא בה ידי חובתו מאותה שבועה דהר סיני, משום הכי כי אמר אשנה פרק זה (אף על גב) דלא הוי מושבע בהכי דכבר פטר נפשיה ואהכי חל עליה שבועה", עכ"ל. וכ"כ הרשב"א בשם רבינו יונה: "כיון דרשות הוא לפטור עצמו בק"ש שחרית וערבית". וכ"כ הרא"ש: "הא קמ"ל כיון דבעי פטר נפשיה כו' משום הכי חיילא שבועה עליה. דלא הוי חובה אלא רשות". וכ"כ המאירי: "היתה המצוה ענין שאיפשר להתקיים המצוה במעט ונשבע שיעשה ממנה הרבה, כגון תלמוד תורה שאם רצה פטר עצמו בק"ש שחרית וערבית, וכמו שאמרו במסכת מנחות כל הקורא את שמע שחרית וערבית קיים מצות 'והגית בו יומם ולילה', והוא נשבע שיוסיף בה" וכו', עכ"ל. וכ"כ הרשב"ץ (ח"א ס"ס ק): "הא דאמר רב גידל וכו' ופרישנא התם דכיון דמצי פטר נפשיה בקריאת שמע שחרית וערבית, וכדאיתא בפרק שתי הלחם (מנחות צט ע"ב), לאו מושבע ועומד הוא וכו'. משום דלמאן דאמר דמצי פטר נפשיה בקריאת שמע, אם שונה פרק או מסכתא רשות גמורה היא, דומה לנותן שתי פרוטות לעני ואינו צריך אלא פרוטה אחת, דבפרוטה אחת הוי מושבע כדאמרינן בפרק ג' דשבועות (כה ע"א) ובשניה לא הוי מושבע כלל", עכ"ל. וראה גם בשו"ת הרדב"ז (ח"ג סי' תט"ז) שהכריע כשיטת אלו הראשונים. ובספר ערוך השולחן (יו"ד סי' רמו סע' ז). וראה גם במאמרי הראי"ה (ח"א עמ' 198).

וא"כ אדרבה מהסוגיא שם חזינן דלא כדבריו, דרוב ככל הראשונים נקטו באמת שאין מצד החיוב של ושננתם יותר מהחיוב של ק"ש שחרית וערבית, דאל"כ וודאי היו כותבים ומפרשים כהר"ן.

ואפילו הריטב"א שם, שפירש דלא ככל הראשונים הנ"ל (בפירושו לרמב"ן נדרים, ב ע"א בדפי הרי"ף), כתב על דברי הגמרא הללו וז"ל: "פירוש הא דאמרינן דאיבעי פטר נפשיה בק"ש שחרית וערבית ונפיק מחובת 'והגית בו יומם ולילה', היינו בדלא איפשר ליה טפי, שצריך להשתדל קצת היום בפרנסתו, הא לאו הכי לא מיפטר כדאיתא במנחות".

הרי שמצד הגמ' במנחות (ר' ישמעאל) הבין את דברי הגמ' שלא כפשוטם. אבל לא מצד מה שאמרו חז"ל בקידושין על "ושננתם".

ב. ומה שהביא מדברי הרמב"ם בספר המצוות (עשה יא), שכתב: "והמצוה הי"א היא שצונו ללמוד חכמת התורה וללמדה וזה הוא שנקרא תלמוד תורה והוא אמרו (שם) ושננתם לבניך" וטען שלא כתב הרמב"ם מצוות עשה לדבר או להגות בדברי תורה וכו' ומזה דייק שהמצווה היא ידיעת התורה. אולם, יש להעיר על זה דזיל בתר איפכא, שהרי גם לא כתב הרמב"ם מצוות לדעת את חכמת התורה וכדו' הרי שאין מצווה בעצם הידיעה. וזה חוזר למה שכתבתי בראשית הדברים, שמעולם לא טענתי שצורת הלימוד לא אמורה להביא לידי ידיעה, ואדרבה בזה אני לגמרי סובר שעיקר לימוד התורה אמור להביא לידי ידיעה ולידי עשייה. וא"כ מובן מה שכתב הרמב"ם שהמצווה היא ללמוד חכמת התורה וללמדה, שהמצווה היא עצם הלימוד של "חכמת התורה". ומה שכתב: "ובעצם כן הוא פשוטו של מקרא כי עיקר השם 'לימוד' אינו ענין של אמירה ועסק אלא הוא כמו להבדיל לימוד שאר חכמות שהיינו שילמדנה שידע אותה,

ופשוט הוא, וכמו כשנאמר ולמדתם אותם את בניכם דאין הכונה שיאמרנה לבניו אלא שילמדנו שידע אותה. כמו כן המצוה ללמוד בעצמו הוא שידע אותו, וכן שאר הפסוקים שהביא הרמב"ם 'ולמדתם ועשיתם' היינו שילמדנה וידע אותה שיוכל לעשותה, 'למען ילמדון' ליראה אותי כל הימים ג"כ כנ"ל שילמדנה וידע אותה שיוכל ליראה את השם". מסכים אני עם זה לגמרי.

ג. מה שהביא מדברי האגר"מ ראיה למצוות ידיעת התורה מאיסור שכחת התורה. לענ"ד נראה שאינה ראיה כלל, וכפי שכתב על זה בעל השו"ע הרב שאיסור השכחה מתייחס רק לדברים שכבר למד ולא לדברים שלא למד עדיין. ולדין זה באמת ניתן להביא ראיה ממה שאמרו "ושננתם שיהיו ד"ת מחודדין בפיך", שצורת הלימוד אמורה להיות באופן שדברי התורה יהיו מחודדים ושמורים בלבנו, אבל לא לגדר של המצווה לדעת את כל התורה, דזה אינו מצווה. ובגדר האיסור של שכחת התורה הרי מבואר בדברי המאירי ורבינו יונה שהאיסור הוא מצד החשש של שגגת הוראה. וא"כ אין לזה קשר לעצם המצווה של ידיעת התורה, אלא שבדבר שכבר יודע אם ישאלוהו יש יותר חשש שיבוא להורות ולכן הזהירו שלא ישכח. משא"כ בדברים שעדיין לא למד, לא יבוא כלל להורות בהם.

ולתועלת העניין אביא את דבריהם. רבינו יונה כתב (בפירושו על אבות ג ח): "רבי דוסתאי בר ינאי משום ר' מאיר אומר כל השוכח דבר אחד ממשנתו מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו שנאמר [דברים ד' ט'] רק השמר לך וגו' - אשר לא נתן בלבבו לאמר כי השכחה מצויה בבני אדם והיה לו לחזור ההלכה הרבה פעמים ולחשוב בה כל היום וכל הלילה עד שלא תוכל לסור מלבו ולא עשה הרי זה מתחייב בנפשו כי יבא להורות על פי הזכרתו ויאמר כך אמר לי רבי ויאסר המותר ויתיר האסור ונמצאת תקלה באה על ידו. ונקרא פושע מפני ששגגת תלמוד עולה זדון". ובמאירי בפירושו למס' אבות (פרק ד משנה יב) כתב : "רבי יהודה אומר הוי זהיר בתלמוד ששגגת תלמוד עולה זדון הזהירו שתהא משנתו סדורה בפיו עד שיהיו דברי תורה מצויים בידו מזומנים להוראה שאל"כ פעמים שישאלוהו בדבר נחוץ ויורה בו שלא כהוגן ונמצא מכשילו ואין לו טענה בשגגה דשגגת תלמוד עולה זדון שהרי כל שלבו ודעתו להוראה יש לו להתעמל בו עד שיהא סדור בפיו וכן אמרו ז"ל מנחות צ"ט ב' דרך הערה כל השוכח דבר מתלמודו עובר בלאו שנאמר השמר לך פן תשכח את הדברים כו' וסוף הכונה שאם לא מצא עצמו מזומן לכך לבל ימהר להוציא דבר מפיו עד יחקור ויבדוק יפה יפה וכן בעת למודו לא יזוז עד שיעלה באור משנתו כהוגן עד שלא תביאהו עצלותו לשגגת הוראה"[ב].

אולם, באמת גם עצם ההגדרה של איסור שכחה, שצורת הלימוד אמורה להיות באופן שלא ישכח את לימודו לעולם, שמזה מביא ראיה על מצוות ידיעת התורה, אינו מוסכם אצל כל הראשונים. דיש הסוברים ד'מסירם מלבו' הוא רק באופן שמפנה לבו מדברי תורה, כלומר שמפסיק ללמוד לגמרי. ולא רק באופן שלא חזר מספיק על לימודו, שבאופן זה אינו נחשב כ'מסירם מלבו'.

וכן מבואר בסמ"ג (לאוין סימן יג) שכתב: "הפורש מן התורה אפילו זקן מופלג עובר בלא תעשה שנא' (דברים ד, ט) ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך והודעתם לבניך ולבני בניך ותנן במסכת

ב). אמנם, בתשב"ץ חלק על דברי רבינו יונה שהטעם לאיסור הוא משום חשש שגגת הוראה.

אבות (פ"ג מ"י) כל השוכח דבר אחד ממשנתו מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו שנאמר השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך, יכול אפילו תקפה עליו משנתו תלמוד לומר ופן יסורו מלבבך הא אינו מתחייב עד שישב ויסירם מלבו, ובפרק שתי הלחם (מנחות צט, ב) אמרינן שעובר בשני לאוין שהרי כל מקום שנא' השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה". וכן ביראים (סימן שנט [דפוס ישן - כח]) כתב: "הא אינו חייב עד שישב ויסירם מלבו פי' שמפנה לבו לבטלה". וכן בסמ"ק (מצוה טו) כתב: ,שלא לפרוש מן התורה דכתיב (דברי' ד') רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך ביושב ומסיר מלבו הכתוב מדבר) וגם אמרו חכמים (כתובות דף ה' ויומא י"ט ול"ח) השח שיחת חוליגב) עובר בעשה. שנאמר, ודברת בם ולא בדברים אחרים. וגם בלאו דפן יסורו מלבבך כל ימי חייך". ולשיטתם נראה שפירשו שתקפה עליו משנתו היינו מחמת חולשת זכרונו, כלומר מעצם השכחה הטבעית של האדם, שאין זה בכלל החיוב של המשכח דבר אחר מתלמודו. וא"כ לשיטת זו ודאי שאין ראיה למצוות ידיעת התורה מאיסור השכחה.

ד. והנה עוד העיר כבודו באות ג': "ולפ"ז אם גמר ללמוד כל התורה ויודע אותו הרי קיים המצוה ולכאורה ליכא עוד מצוה, וזהו ששאל בן דמא בן אחותו של ר"י את ר"י כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו שאלמוד חכמת יונית, ואמר לו שעדיין יש מצות והגית בו יומם ולילה ולא ימוש סה"ת מפיך, דהיינו דמדברי קבלה ילפי' דחוץ מעיקר המצוה דתלמוד תורה דהוא שילמוד את כל התורה עד שידע אותה יש עוד מצוה של והגית שיהא עסקו בתורה בכל זמן, ומכאן המקור למה שנקרא בפי העולם מצות לימוד התורה". ובהמשך כתב "והנה מצד מצות והגית יש מדריגות בקיומו דיש והגית של יומם ולילה ממש כדעת ר"י, ויש והגית של קביעות עיתים כדעת ר"א, ויש והגית של קר"ש שחו"ע כדעת ר"י בשם ר"ש, ונפסק הדין דהוא כל אחד כפי יכולתו. אמנם מצד מצות ידיעת התורה הי' אפשר לחשוב דהוא חיוב גמור וכמו כל מצוות עשה שחייב לעשותו מיד עד שיגמרנו, וע"ז בא ההיתר של ואספת דגניך הנאמר בברכות ל"ה: דיכול לעסוק בפרנסתו וגם להעשיר וכן שאר מצוות שא"א להיעשות ע"י אחרים דוחין אותו, ומזה נובע כל הכללים שקבע לנו בעל השו"ע הרב ושאר חילוקים שעשה בין ב' מצוות אלו, ועי' גם בספר ברכת שמואל סוף קידושין".

ולענ"ד הדברים כאן מבולבלים ולא מבוררים בסוגיא עצמה. שהרי בסוגיא שם של מנחות כל אלו הדרגות שמביא במצוות והגית לא מובאים כדרגות שונות במצווה אלא כמחלוקת תנאים בהגדרת מצוות תלמוד תורה דנחלקו בזה לכאורה רשב"י ור' ישמעאל. דשיטת רשב"י היא שהחיוב בלימוד התורה מתקיים אף ע"י לימוד קצר בערב ובבוקר, משא"כ לר' ישמעל המצוה היא ללמוד בכל רגע פנוי. והוא במנחות (דף צט עמוד ב) לגבי מה דשנינו בדין לחם התמיד שלדעת חכמים דין זה הוא כפשוטו שיהיה בכל עת לחם לפניו יתברך על השולחן אשר בהיכל. ואילו ר' יוסי אומר: אפי' אלו נוטלין ואלו מניחין, אף היא היתה תמיד. ואמרו ע"ז בגמ': "תניא, רבי יוסי אומר: אפי' סילק את הישנה שחרית וסידר את החדשה ערבית - אין בכך כלום, אלא מה אני מקיים לפני תמיד? שלא ילין שלחן בלא לחם. א"ר אמי: מדבריו של ר' יוסי נלמוד, אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית, קיים מצות לא ימוש (את) ספר

התורה הזה מפיך. אמר רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי: אפי' לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית - קיים לא ימוש, ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ. ורבא אמר: מצוה לאומרו בפני עמי הארץ". והרי שלמדנו שבק"ש שחרית וערבית יוצא אדם ידי חובתו במצוות תלמוד תורה לדעת רשב"י וכן ר' יוסי וכדברי ר' אמי.

אולם, ר' ישמעאל החמיר במצווה זו שמובא בזה"ל: "שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה, צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית". והיינו שלשיטת ר' ישמעאל אין היתר להתבטל מלימוד התורה כל היום וכל הלילה. ודבריו אינם בדרך הערה לבן דמה ששאל אותו, אלא כך הוא סבר מבחינה הלכתית. שכן מבואר במס' ברכות (לה ע"ב): "תנו רבנן: ואספת דגנך, - מה תלמוד לומר - לפי שנאמר: לא ימוש ספר התורה הזה מפיך, יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: ואספת דגנך - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל". כלומר שר' ישמעאל מבין שאין מקרא זה של לא ימוש מלמד על חיוב הלימוד פעם אחת בבוקר ופעם אחת בערב אלא על חיוב מתמיד וע"כ שואל 'יכול דברים ככתבן' ומסיק שצריך להנהיג בהן 'מנהג דרך ארץ'.

ובגמ' (מנחות שם) הביאו עוד את דברי ר' שמואל בר נחמני שהבין את הפסוק שנאמר ליהושע כברכה ולא כציווי כלל "ופליגא דר' שמואל בר נחמני, דאמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן: פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה, ראה הקדוש ברוך הוא את יהושע שדברי תורה חביבים עליו ביותר, שנאמר: ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל, אמר לו הקדוש ברוך הוא: יהושע, כל כך חביבין עליך דברי תורה? לא ימוש ספר התורה הזה מפיך".

והיינו שחז"ל למדו מהפסוק שנאמר לגבי יהושע בן נון את מצות לימוד התורה ביחס לכל איש מישראל. ורק ר' שמואל בר נחמני אמר בשם ר' יונתן שפסוק זה גם כלפי יהושע לא נאמר לחובה או מצוה אלא רק לברכה. אבל זה היה ברור לחז"ל, שמפסוק זה ניתן ללמוד לכל ישראל אם הוא נאמר לחובה. וכך הבינו רשב"י ור' ישמעאל.

מ"מ, זה מפורש שם שאין הגדרות שונות בקיום המצווה, אלא שכל תנא סובר גדר אחר במצווה. ולהלכה פסקו רוב ככל הראשונים כשיטת רשב"י ור' יוסי, שמצוות והגית מתקיימת על ידי לימוד ק"ש שחרית וערבית, או בלשון הרמב"ם "חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה" שהמצווה היא בקביעת עתים, ולא חיוב תמידי.

ה. והנה, לדבריו מצוות תלמוד תורה הוא הידיעה, ומכיון שהמצווה הזו היא נמשכת ולוקחת הרבה שנים, הגדירו לנו מתי אנו מחויבים ללמוד לקיום מצוות הידיעה. אולם דבריו תמוהים ביותר, שהרי למסקנה המצווה מתקיימת אף בקריאת שמע שחרית וערבית, ואיך אפשר לומר שהמצווה היא הידיעה, וצמצמו את עיקר חיוב הזמן לעסק המצווה הזו לזמן קצר כ"כ. ואפילו אם יקרא רק פרשיות אלו של ק"ש יצא ידי חובת המצווה, ודבריו צע"ג.

ו. ולסיכום כל החלק הזה אכתוב מה שנלענ"ד בכללות מצוות תלמוד תורה. בתורה מבואר שצריך ללמוד ולשמור ולעשות ומזה למדים את החיוב של מצוות תלמוד תורה, שבעיקרה הוא

לדעת את התורה, וודאי בחלקים הנוגעים למעשה. ויש גם חיוב ללמד תורה לבנים ותלמידים הנלמד מהפסוק של "ושננתם". אולם המצווה מתקיימת בעצם הלימוד ואף בקריאת שמע שחרית וערבית יוצאים ידי חיוב קיום המצוה של תלמוד תורה. ומלבד זה יש איסור לשכוח אפילו דבר אחד מתלמודו. שזה קאי על מה שכבר למד ויש בזה הוראה על צורת הלימוד לפי חלק מהראשונים שילמד באופן שלא יבא לידי שכחה כלל. ולחלק מהראשונים יש בזה הוראה שלא לפרוש מן התורה. וידיעת התורה אינה הגדרה במצווה אלא מטרת המצווה באופן כללי, שאין בה ציווי מיוחד בכללות המצווה של תלמוד תורה, ורק יש בה זירוז לצורת הלימוד.

ז. בנוגע להערות ביחס למצוות לימוד התורה לבנים, שהעיר בזה טובא ולדעתי ברוב דבריו פלפל בעומק פלפולו ורוב גאונותו דברים היוצאים מפשט הדברים, ואעיר בחלק מהדברים. הנה, מש"כ על מה שחילקתי במצוות תלמוד תורה בין ידיעת המקרא לידיעת המשנה והתלמוד, שטענתי שידיעת המקרא מחויבת יותר מידיעת המשנה והתלמוד. וזה כמובן מעצם הדבר שמצינו חילוק לחומרא ביחס ללימוד המקרא לבן, שזה האב חייב כפי המבואר בגמ' ללמד לבנו, ושאר הלימודים אינו חייב בפשיטות ללמד לבנו [וזה גם אם הבן עצמו חייב ללמוד את שאר הדברים בתורה]. שלדעתו "אין זה נכון כי אותו חיוב יש בשאר התורה כמו במקרא ואין חיוב במקרא יותר משאר התורה ובשניהם החיוב הוא ללמוד ולידע כפי כחו, ועל האב יש חיוב ללמדו כל המקרא ולא יותר אבל הבן עצמו כשיתבגר אין חילוק ביניהם". הרי דבריו תמוהים ביותר, שהרי מפורש שיש חילוק בין מקרא למשנה ותלמוד, וברור לכל בר דעת שהטעם לחילוק זה המבואר בגמ' אינו לחינם. וברור מזה שחיוב לימוד המקרא וידיעתו הוא יותר מלימוד המשנה והתלמוד לפחות מצד הבסיס של הלימוד. שהרי המקרא הוא יסוד הכל ומי שיודע המקרא יודע את יסודות האמונה ויסודות כל המצוות, וודאי שהוא השורש והפינה לכל קיום המצוות ולכל ההסתעפות של התורה שבע"פ. ולכן זה ברור שהחיוב על האב בלימוד המקרא לבנו גדול יותר מחיובו על לימודו שאר התורה. וכמו"כ, על כל אדם החיוב לדעת את המקרא הוא קודם לידיעת שאר חלקי התורה. אמנם, זה וודאי נכון שברור מסברה שצריך ללמוד גם את שאר חלקי התורה כדי לידע את המעשה אשר יעשה האדם ויחיה. אבל, כפי שראינו, האדם אשר נאנס ולא הספיק או יכול היה ללמוד את שאר חלקי התורה, לא ביטל את מצוות הלימוד אם קרא בכל יום קריאת שמע בבוקר ובערב. שבזה יצא יד"ח מצוות לימוד התורה אף שבאמת הוא נשאר בור ולא ידע איך לקיים את המצוות כלל, אם לא כפי אשר ראה בבית אבותיו.

ח. מה שהכריח כפירוש הלח"מ בדעת הרמב"ם, שחיוב הלימוד לבנו הוא אף שאר החלקים בתורה ולימוד המקרא רק נתייחד לעניין חיוב הלימוד לבנו אף בשכר. הרי גם אם נקבל כן בדעת הרמב"ם, יש להעיר על זה שחידוש זה של הרמב"ם שחיוב לימוד המקרא לבנו הוא אף בשכר, אינו מוסכם על כל הראשונים. וראה על זה באריכות בחידושי הגר"י פערלא (ספר המצוות לרס"ג מצווה יד טו) שהביא שכמה ראשונים לא סברו כן, וגם שדברי הרמב"ם האלו אינם מ"דין מסורת התורה דשבכתב מותר ללמד בשכר" וכו' כמו שכתב כבו' אלא הוא דין דרבנן, ראה דבריו באריכות. ולענ"ד גם דיוקו של הלח"מ אינו מוכרח (אם כי אני יודע שדבריי בזה אינם מקובלים בעולם הישיבות מצד צורת הלימוד). והוא שלדעתי הדקדוק הזה בדברי הרמב"ם אינו נכון, מצד שאם

נכון הוא שלדעת הרמב"ם יש חיוב על האב ללמד את בנו את כל התורה היה כותב כן בפירוש ולא היה משאיר לנו להבין דין זה מתוך דיוק בדבריו. וכידוע, הרמב"ם כתב ספרו לא רק לתלמידי חכמים. ומה שחזר הרמב"ם על דין חיוב הלימוד בשכר אפשר לומר בפשיטות שבאמת חזר הרמב"ם על עצמו. ולא חידש בזה דין נוסף, וכפי שבאמת הבין הכס"מ. וראה גם בספר העמק שאלה למרנא הנצי"ב (שאילתא יט אות ז) שכתב ג"כ שאין לדקדק מדברי הרמב"ם הללו "הא בחנם מחייב אפילו משנה וגמ' אלא קמ"ל דאפילו בשכר חייב" וכדכתיבנא.

ט. ומה שדקדק בלשון הרמב"ם, שכתב: "מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר שנאמר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמוד קודם למעשה מפני שהתלמוד מביא לידי מעשה", והנה ודאי דקאי על תורה שבע"פ דהרי קאי בדבר המביא לידי מעשה דהוא פירושה של תורה, ועוד דבהדיא אמר 'תלמוד' וכשנ"ת. לענ"ד אין זו ראיה, דמש"כ הרמב"ם שהתלמוד קודם למעשה מפני שהתלמוד מביא לידי מעשה הרי שזה לשון חז"ל ולא נתכוין בהכרח לתלמוד במובן של "עיון". ומה שהקשה דמה שייך במקרא לימוד המביא לידי מעשה, זה אינו קשה, דוודאי כל לימוד אף במקרא מביא לידי מעשה, אם בעקיפין אם במישרין. שע"י למידת המקרא יבוא לקיום המצוות מצד הזירוז שיעירהו המקרא לקיום ושמירת כל המצוות. אמנם, בזה צדקו דבריו וטעיתי אני בדבריי, שוודאי צריך ללמוד פסקי הלכה שידע על ידי זה לבוא לידי מעשה, אבל מ"מ מצד עצם המצווה של הידיעה כהשלמת המצווה זה אולי מתקיים בלימוד המקרא אבל לא בלימוד המשנה. וזה מצד מה שאנו רואים שהתורה מנחה אותנו על החשיבות היתירה של ידיעת המקרא מצד מה שציוותה על זה ביותר [אמנם, לדעתי אף מצד מצוות לימוד המקרא לבנו וגם לדעת הרמ"ה שהביא הטור שחייב ללמד את בנו גם את שאר חלקי התורה נלענ"ד שאין ראיה לחיוב זה של ידיעת כל התורה או אף ידיעת המקרא, וכפי שרמזתי לזה במאמרי, במה שכתבתי דבאמת גם לפי פסק השו"ע, שפסק שיש חיוב ללמד את בנו גם משנה וגמרא הלכות ואגדות "היה מנהג בעיר שלוקח מלמד תינוקות שכר, חייב ללמדו בשכר עד שיקרא תורה שבכתב כולה. ואינו חייב ללמדו, בשכר, משנה וגמרא. והני מילי דלא אפשר, דדחיקא ליה שעתא, אבל אם אפשר ליה, מצוה לאגמוריה משנה וגמרא, הלכות ואגדות". נראה דעדיין אין ללמוד מזה לחיוב מצוות ידיעת התורה, שיש לומר דוודאי על האב יש חיוב ללמד את בנו כמה שיותר, כדי שיגדל להיות עובד ה' ומקיים מצוותיו, וככל שהאדם יודע יותר חלקים בתורה הרי הוא קרוב יותר למטרה זו, וכפי שאמרו חז"ל (אבות פ"ב מ"ה) "ולא עם הארץ חסיד". וודאי ככל שהאדם יודע יותר חלקים בתורה כן הוא יבין יותר את רצון ה' וכן יקל עליו יותר להתקרב לה' ולקיים מצוותיו. וגם התורה מצד עצמה מטהרת ומקדשת את האדם, וככל שיש באדם יותר תורה, כן הקדושה והטהרה שלו יותר גדולים. אולם, מ"מ אין זה מצד החיוב של ידיעת התורה אלא מצד החיוב שעל האב לחנך את בנו לתורה ומצוות, עד היכן שידו מגעת].

י. ומה שכתב בסוף דבריו לדקדק בדברי המאירי, ש"כתב וז"ל 'אין האב חייב בלמוד תורת הבן אלא תורה שבכתב עד שידע ענין המצות ויקיים אותם כראוי', ויש לדייק בדבריו דהרי לידע ענין המצוות שיוכל לקיים אותו כראוי אינו תורה שבכתב בלבד והרבה גופי תורה תלויין

בתורה שבע"פ, וא"כ לכאו' מוכרח פי' חדש בהחילוק בין מצות האב למצות הבן דהאב מחויב ללמוד עם בנו חומש וגם פירושה דהיינו חלק גדול מתורה שבע"פ וכ"ז נכלל בתורה שבכתב כי הוא פירושה, והבן יוסף כרוחב דעתו היינו בתלמוד ועיון התורה. וא"כ יש לנו מקור לדברי השו"ע הרב דהחיוב של האב הוא בכל התורה ואח"כ נשאר רק לעיין בהם והוא תלמוד". לענ"ד חידוש זה תמוה ביותר, וודאי שעניין המצוות שכתב המאירי לא כיוון לידיעת כל המצוות לפרטי רבים עד להלכה אלא הכוונה לידיעה כללית של המצוות המתקבלת גם בלימוד המקרא לבד, ופשוט. וחידושו בזה מופקע לגמרי.

יא. אולם, באמת בעיוני שוב בדברי הרמב"ם בעקבות הערותיו ראיתי שבאמת טעיתי, ובאמת מדברי הרמב"ם באופן כללי נראה שהוא לא חילק בין תורה שבכתב לתורה שבע"פ, דהרי אם היה סובר דרק מקרא חייב האב ללמד את בנו היה כותב כן בפירוש. ומדלא כתב כן בפירוש נראה דלא חילק בין תורה שבכתב לתורה שבע"פ והכל האב חייב ללמד את בנו. ולכאורה זה תמוה, שהרי בגמ' מפורש דהאב חייב ללמד את בנו רק מקרא. אולם עכשיו ראיתי שבשאילתות יש גירסא אחרת בגמ' (שאילתא קמב) שכתב שם שהאב חייב ללמד בנו כזבולון בן דן שלימדו אבי אביו מקרא משנה הלכות ואגדות. וראה בנצי"ב שם (אות י) שכתב דדעתו היא כדעת הרמ"ה שכן היא גירסתו (אמנם לא גרס תלמוד, וראה שם בנצי"ב דזה לא בכלל החיוב שעל האב) וא"כ אפשר שהרמב"ם סבר בזה כהשאילתות, אף שברי"ף לא גרס כן. וא"כ לפי"ז, הרי ששיטת הרמב"ם, השאילתות והרמ"ה היא שהחיוב הוא לא רק תורה שבכתב, וכדע' הלח"מ. ועוד ראיתי עכשיו ספר שלם בשם שערי ציון (אשר יצא לאור בביולגוריא בשנת תרע"א, מאת ר' בן ציון שטרנפל אבד"ק בילסק) שענייננו הוא לבאר את חיוב מצוות "ולמדתם את בניכם" ושם האריך הרבה להוכיח דהאב חייב ללמד את בנו גם שאר חלקי התורה ולא רק תורה שבכתב. ואם כי על הרבה מראיותיו יש מקום לדון מ"מ בעיקר דבריו נראה לי כעת שצדקו. ולכן מתנצל אני בזה על מהירותי ופזיזותי להחליט ע"פ לשונות הגמ' והראשונים בפשיטות בסוגיא זו ולא עיינתי בה מספיק. וייש"כ על ההערתו בדבר זה. אולם מ"מ נראה שאעפ"כ אין להביא ראיה מחיוב זה שעל האב ללמד בנו תורה [וכן החיוב המבואר בדברי רש"י והמאירי על האדם ללמוד בעצמו לאחר שהפסיק אביו ללמדו] על חיוב ידיעת התורה. דעדיין הסברה הפשוטה בזה היא שבאמת האדם חייב ללמוד מלבד תורה שבכתב אף חלקי התורה הנוגעים למעשה ואף בעקיפין, אבל אין זה בגדר חיוב ידיעה אלא חיוב ידיעה ע"מ לעשות, וע"ז ניתן להמליץ את מאמר חז"ל "לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה רשאי להבטל ממנה", שהחיוב על האדם הוא ללמוד מה שיוכל כדי לדעת את רצון ה', אבל אין זה מצד גדר חיוב של ידיעת כל התורה שרק בהשלמת הידיעה יקיים המצווה, אלא בגדר חובת תלמוד תורה שילמוד ע"מ לעשות ולקיים. אולם אין בזה חיוב מוגדר וברור[ג]. ואקווה שדבריי יובנו בזה.

ג). כוונתי לומר שהרבה פעמים יש הלכה שחייבים בה אבל גדריה אינם ברורים בהכרח. ובדר"כ בהלכות כאלו הדברים נתונים יותר למשקל מצד כל אדם ואדם בפנ"ע. ודוגמא לדבר זה יש במצוות קריאת שמע שנחלקו בזה הראשונים אי מה"ת רק פרשה ראשונה או פסוק ראשון או ב' הפרשיות או כל הג' פרשיות. ובערוך השולחן (סי' סז' אות ה') הביא בזה הגדרה חדשה. ז"ל: וראיתי לאחד מגדולים שכתב דשניהם אמת דמן התורה כל הג' פרשיות חייב לקרותם ולהיפך יוצא מן התורה בפסוק ראשון מידי דהוה אתלמוד תורה שחייב מן התורה ללמוד ואם למד קצת ביום וקצת בלילה קיים והגית בו יומם ולילה ואם למד כל היום וכל הלילה מקיים ג"כ והגית בו יומם ולילה [לח"מ פ"ב הל' י"ג בשם קרית ספר ע"ש] וסברא גדולה היא דכמו שבת"ת כל

יב. וההערה אחרונה על מה שכתב בהערה בסוף דבריו, שבא לדון עמי על צורת לימודי שלדעתו אין זו דרכה של תורה לבטל בהינף יד את דברי רבותינו מצוקי ארץ, ולשיטתו עלי לעמול לקיים את דבריהם ולא להרחיק את דבריהם כשאינם נראים. ועל זה אעמודה אף אני, ואען ואומר שאם על זה זעף לבו עלי הרי שבזה דבריו חמורים עלי בכפל כפלים. וכי כך היא דרכה של תורה, כאשר מצד הסברא ומצד בירור הסוגיא אין נראים דברי האחרונים אפילו אם גבהם כגובה ארזים, וכי יש משוא פנים בתורה שנקראה אמת. וודאי שצריך לדון כתלמיד הדן לפני רבו, אבל וודאי שאין זה נוגע במאומה לעצם בירור הסוגיא. שהבירור צריך להיות לאמיתו. וידוע מאמר החכם שהאמת אהובה מכל. וכל בירור הסוגיא בעניין זה, שלא מצאנו לו מקור מפורש בדברי הראשונים. וגם כפי שכתב שמבין ריסי עיני ניכר שתמוה לי לומר שיש הגדרה קשה עד כדי כך לקיום המצווה, ובאמת צדק בזה, שמסיבה זו ניסיתי לברר מה שורש דין זה, ובאמת ראיתי שהוא חידוש שאינו מוכרח, לפחות לענ"ד. ובנוגע למה שקצף על מה שטענתי שהמימרא של ושננתם שיהיו ד"ת מחודדים בפיך הוא אגדה ולא הלכה. הנה כבר הארכתי ששאר הראשונים חלקו על פירוש הר"ן, ובנוגע לדברי הרמב"ם באמת צדקו דבריו, שנראה מדבריו בספר המצוות שהוא הלכה. אולם מה שהניאני לומר שהוא אגדה כפי שכתבתי הוא מצד מה שהרי"ף הרא"ש וכן הטור והשו"ע לא הביאו מימרא זו בפסקיהם, וכן הרמב"ם עצמו במשנה תורה לא הביא מימרא זו, כך שאין זה מופרך לומר שהוא אגדה, ובפרט שמימרא זו נמצאית בגמ' בין שתי אגדות. וגם לשונה נושא אופי אגדתי לפחות לפי כלי ההבחנה שה' חנני. כך שאיני רואה בזה עדיין דבר מופרך לגמרי.

ולסיום גם אני אשא עיני אל היושב בשמים שיתן לנו את הדעת והחכמה ללמוד את תורתו באופן הנכון ביותר ושנזכה לקיים את כל רצונו באמת.

תגובת הרב נתן שפירא

לכבוד הרב יעקב רבי שליט"א

אחדשה"ט

א. קודם כל אודה לו על התגובה היפה שכתבת לתגובתי, ואען שאם כי אמנם לא אהבתי את גישתך להסוגיא והתרגזתי קצת, עכ"ז ראיתי שאתה מחפש את האמת וזהו מידה יפה בתורה, ותשואות חן לו ע"ז, ואת והב בסופה.

מה שלומד יותר יש לו שכר יותר כמו כן בק"ש כולן מן התורה ומ"מ יצא באחד מהם [ויתורץ רש"י ריש ברכות]. עכ"ל. והיינו דמצד הדין דאורייתא באמת סגי בפסוק ראשון לצאת יד"ח קר"ש, אולם אף בקריאת ב' הפרשיות מקיימים מצוה דאורייתא, דהחיוב מה"ת הוא עצם הקבלת עומ"ש, וב' הפרשיות הללו עוסקות בכך באריכות, דפרשה ראשונה מזהרת לאהבה את ה' ולעיסוק מתמיד בזה אבל עיקר עניינה הוא קבלת עומ"ש. וכן פרשה שניה עניינה הוא אזהרה על שמירת כל המצוות ושייך הוא ג"כ לענין קבלת עומ"ש. וזהו עיקר ענין קר"ש. ובפסוק ראשון יוצאים יד"ח ק"ש דאורייתא בדיעבד, אולם לכתחילה ומה"ת ראוי להרחיב בקבלת עומ"ש זו ולפרט מה שנאמר באלו הב' פרשיות ובזה מתבאר היטב דבאמת כל הראיות שמהם מתבאר דפסוק ראשון הוא מה"ת נכונות הם וגם כל הראיות שנאמרו לכך דב' הפרשיות הם מה"ת נכונות (ופרשת ויאמר היא מה"ת מצד יצי"מ שבה). ובזה הדברים מיושבים היטב. והנה לעצם העניין אין זה משנה עם נכונה היא ההגדרה הזאת המצוות קריאת שמע והבאתי זה רק לדוגמא.

לא אכנס לשינויי דרכי הלימוד כי פשוט שאין כאן המסגרת לזה, ולכן רוב טענותיו מאות ז' והלאה בענין מצות האב על בנו נכנס בגדר זה, ורק אעיר שבסוגיא זו לא התוכחתי עם כבודו אלא עם הערוך השלחן בהתקפותיו על השו"ע הרב ובאתי להצדיק את הרב בזה. גם אודה למר על המראי מקומות שכתב בענין זה.

ומה שהתוכחנו אם יש חיוב מיוחד של לימוד המקרא יותר משאר חלקי התורה שומע אני את סברתו (מש"כ באות ז'), אם כי לא אחזור בי, ורק אעיר שגם לפי גישתך בזה אפשר לדחות ההוכחה, דהרי י"ל דהחיוב להאב במקרא הוא משום דהוא הבסיס ומכין הוא את הילד ללימוד שאר חלקי התורה, אבל כשהאדם לומד לעצמו ולא יספיק את כל התורה אין סיבה לחייבו בכל המקרא יותר מכל המשנה.

ומה שכתב באות י' בנוגע להמאירי מודה אני שדברי מחודשין הם וכן עוד דברים שכתבתי בחלק זה וכתבתים כהצעת דברים וכדי להוסיף לקח ופלפול בתורה, אבל הדיוק שכתבתי הוא לדעתי חזק מאד ולא הבנתי דחייתו, שהרי במאירי כתב 'ויקיים אותם כראוי' ואם ילמד רק תורה שבכתב רחוק הוא מאד מדבר זה, דהרי איך ידע שפרי עץ הדר הוא אתרוג, ואיך ידע צורת טוטפות מהו, ואיך ידע ל"ט מלאכות, ואיך ידע איך עושין סוכה, הכל הוא רק מתורה שבע"פ דהיינו משנה. אמנם שוב חשבתי דיש לפרש דבריו דתכלית החיוב ללמד לבנו תורה שבכתב הוא שידע ענין המצוות ואז כשיתגדל ירחיב ידיעתו בהם ויוכל לקיימם כראוי, וז"ל שחייב בלימוד הבן תורה שבכתב כולה שידע ענין המצוות – ועי"ז כשיתגדל יוסיף בידיעתם – ויקיים אותם כראוי, ואם כי קצת דחוק הוא יותר מיושב הוא מן הדברים אשר כתבתי בהמאמר.

ומש"כ באות י"ב גם אני מודה שהאמת אהובה אבל לדעתי חקירת האמת מתחיל עם ביטול והכנעה לרבותינו, כי ודאי שלהם הי' הסייעתא דשמיא להעמיד הלכה על תילה יותר ממה שיש לנו ומחויבים אנו להכניע דעתינו ולעמול כדי לקיים דבריהם, ורק כשאין דרך מצוא לעניות דעתינו אפשר לחלוק עליהם. ועיקר טענתי הי' על שלא דן בכלל בעיקר הדין ולהביא ראיות לכאן ולכאן אלא רק ביטל ראיותיהם וזה הי' מספיק לו לחלוק עליהן לדינא ובאמת אין זה מורה לנו לענין דינא כלום. ולענין המימרא דושננתם אף אם נקבל תשובתו על הר"ן בנוגע להדין שלו (ואדבר ע"ז בהמשך בל"נ), מ"מ רואין שלדעת הר"ן מימרא זו אינו בגדר אגדה דהרי הקשה מזה לענין דינא.

ב. ועכשיו אדבר על החלק העיקרי מש"כ מההתחלה עד אות ו.

ואקדים גם אני כי שרש הויכוח בינינו הוא בהבנת המצוה הזאת הנקראת ידיעת התורה וכמו שכתבתי במאמרי וכמו שחידד לי מר בתגובתו. כבודו למד וכן עמא דבר דיש מצוה וחיוב לדעת כל התורה כולה וכל שאינו יודע כולה לא קיים המצוה וכאילו אכל חצי כזית מצה, וע"ז התוכח שאין מצוה כזו. ואומר לו שבודאי צודק הוא לגמרי, כי איך יתכן מצוה כזו שכמעט אינו שייך לקיים, ורק לבעלי שכל גדולים שבדורות הקודמים. ואולי הוא כמו אהבת ה' שנצטרך לומר שהמצוה הוא לנסות להגיע לזה (ולא ברור לי שזהו המצוה שם), וגם הכא נאמר שצריך לנסות להגיע לזה וא"כ מי שיודע שלא יוכל יפטר, אתמהה (באמת יש כזה רמז בשו"ע הרב).

אלא עיקר מה שחידשתי הוא להוציא מלב זה ואולי לא באו הדברים מספיק ברורים במאמרי. ולדעתי ברור שמצות ידיעת התורה אין הידיעה עצם המצוה אלא המצוה הוא הלימוד, והידיעה הוא הגדר והיסוד של הלימוד (ולא רק ענין בעלמא כמו שמשמע מדבריך). ומשום דלימוד אין פירושו עסק ודיבור בדברי תורה אלא שיתלמד התורה וזהו הידיעה, וכמו שביארתי בפנים. וכשאין מטרה של ידיעה ליכא מצוה זו של לימוד התורה כי ענינו הוא שילמדנו שידע אותו. ולכן נקרא מצות תלמוד תורה בפי האחרונים בשם ידיעת התורה, כי זהו ענינו, ולאפוקי מהמצוה האחרת שהוא עסק התורה ודיבור בדברי תורה אפי' שלא לשם מטרת הוספת ידע (הנלמד מקרא דוהגית כמו שנתבאר בפנים, ובהמשך). ולדוגמא מי שלמד כל התורה בבטן אמו ולא שכחו, לפי המובן הפשוט יש לו את קיום המצוה כי הרי יודע הוא את התורה, ולפי פירושי הנ"ל לא קיים כלום כי לא למד התורה, אלא שפטור הוא ממצוה זו כי אין לו מה ללמוד.

וכיון שכן אינו רחוק בכלל לומר דבכל חלק וחלק מהתורה שלומד ויודע אותו יש בו קיום מצוה בפני עצמו, ואינו צריך לידע כל התורה כדי שיקיימנו. ועל כל חלק מהתורה מוטל המצוה מצד עצמו שילמדנו וידע אותו, וזהו כונת לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן חורין להפטר ממנו, כי מה שלא יספיק מחמת התנאי שבהמצוה ד'ואספת דגניך' אינו מוטל עליו לגמור (וכמדומני שבחידושי רבי ראובן על מס' נדרים דן בזה אם הוא בגדר אנוס או פטור), אבל כל שיש לו זמן חייב לקיים יותר מהמצוה. ואילו לא הי' חובת ידיעת התורה לא הי' שייך לומר דאינו ב"ח להפטר ממנו דהיינו מלהשתדל לגומרה, דהרי אינו מחויב בכלל ללמוד כולה ויכול להסתפק תמיד באותו פסוק וכגון קריאת שמע. ומצד שני אילו הי' המצוה כהמובן המקובל שצריך לדעת כולה הרי משנה זו תיובתי' דהרי לא עליך המלאכה לגמור, אלא ע"כ כפירושי הנ"ל.

ועכשיו אבא להערותיו:

ג. מה שהעיר באות א' יפה העיר, אם כי לדעתי אין ראי' מכמעט כל הראשונים. והוא משום דהבדל גדול יש בין מצות ושננתם למצות והגית וכמו שיתבאר עוד באות ה', דעל מצות ושננתם (שהוא המצוה דאורייתא של לימוד התורה כמשנ"ת) ליכא חיוב כלל ויכול לפטור עצמו ממנו לגמרי ע"י עשיית ואספת דגנך ולא צריך אפי' קר"ש שחרית וערבית, משא"כ מצד מצות והגית יש חיוב ללמוד כל יום ולילה לפחות קר"ש, ואפי' כשהוא טרוד ביותר. ולכן כתבו הראשונים שת"ת הוא רשות כי מה שיותר מקר"ש שחרית וערבית הנזכר בהסוגיא ליכא חיוב במקום שהוא עסוק בואספת דגניך ויכול לפטור עצמו ממנו. ולעולם כל הראשונים מודים להר"ן דיש מצוה מן התורה ללמוד יום ולילה כפי כחו מצד דין ושננתם אלא דס"ל דהנדר יכול לחול כי יש דרך לפטור עצמו ממנו. ומה שהרדב"ז חלק על הר"ן הוא רק על הדין שבנה הר"ן בהל' שבועה דע"ז חלקו כל הראשונים כיון דאין להם את ההכרח שהי' לו, אבל לא חלק על דינו של הר"ן במצות ושננתם. אמנם מהרשב"ץ בפשוטו מבואר שחולק ע"ז.

וביאור דעת הר"ן הוא שהרי אם יקיים נדרו וילמוד הפרק שנדר הרי בזמן לימודו אינו עסוק בואספת דגנך, וממילא הוא מחויב בלימוד זה גם מצד ושננתם, וא"כ איך יחול הנדר, ונמצא דהוי כמו גלגל החוזר. ושאר ראשונים ס"ל דכיון דמה שמחייב אותו שיפסיק מואספת הוא רק הנדר (שבנדרים ליכא היתר דעסוק בואספת וכן בשאר מצוות והוא היתר מיוחד במצות ת"ת) יכול הנדר לחול,

והמחלוקת היא בהל' נדרים איך לדונו אם הוא נחשב בגדר כזה למושבע ועומד. וכמדומני שראיתי כן בא' האחרונים ולא זכור לי היכן. ולדברי הריטב"א אתיחס בהמשך.

ד. ומה שהעיר באות ג' על דברי הגר"מ: באמת הבאתי דבריו רק לסיוע אבל אני גם הסתפקתי בזה מחמת טענת מר, אבל העיקר מה שהבאתי את האג"מ הוא לחלק א' דמבואר בדבריו להדיא שלמד דעיקר מצות ת"ת מדאורייתא הוא ידיעת התורה וכהבנתי, ושהעסק בתורה שלא לשם ידיעה הוא רק מצוה מדברי קבלה.

אמנם בכל זאת נראה לי שטעה בהבנת דברי האג"מ, דמה שכתב בכונתו 'שצורת הלימוד אמורה להיות באופן שלא ישכח את לימודו' אינו נכון, וודאי דגם הוא לומד דהאיסור לשכוח הוא איסור בעלמא ואינו גדר בצורת הלימוד. ויתכן גם לדעתו דגדר האיסור הוא ע"י שמפנה לבו לבטלה וכלשון הראשונים שהבאת, אלא שראיתו הוא מזה עצמו שהתורה אסרה את השכחה מוכרח שהתורה רוצה בידיעתה, דאם ליכא ענין בהידיעה מה רע בהשכחה. ורבינו יונה והמאירי לכאו' למדו דלא כדבריו, והוא עצמו מתיחס להרבינו יונה ומדחהו וחולק עליו עיי"ש, ואיני מכניס ראשי בין הרים גדולים כי לא זו מטרתי כאן.

ה. מה שהעיר באות ד' וה' והסתבך בדברי ובהסוג' דמנחות, מוכרח אני להאריך קצת בביאור סוגיא זו. והוא שכמה אחרונים מקשים סתירה בין הסוג' דברכות ל"ה: והסוגיא דמנחות, דהרי בברכות ס"ל לרשב"י דאסור להפסיק כלל מלימוד התורה, ובמנחות כתב דיוצא בקר"ש שחו"ע (וכן ר"י כתב בברכות דיש פטור של ואספת, ובמנחות החמיר הרבה). ותי' בברכי יוסף ובשו"ע הרב דהסוג' דברכות מדברת מצד עיקר המצוה דת"ת הנלמד מקרא דושננתם דהיינו ידיעת התורה, ומצד מצוה זו אמר רשב"י דחייב ללמוד יום ולילה כפי כחו, ור"י חולק דיש היתר של ואספת דגנך. והסוג' דמנחות מיירי אחר שגמר כל התורה דליכא מצוה דושננתם, ועדיין מחויב בת"ת מצד לא ימיש שיעסוק תמיד בתורה, ונחלקו התנאים בגדר חיוב זו דלרשב"י חייב רק קר"ש שחו"ע, ור"י סובר דחייב יותר. ונמצא דלרשב"י בעצם כמעט אינו נוגע הפסק שפסק במנחות (אם לא במקום שהוא אנוס מטעמים אחרים אולי), אלא דלדידן נוגע הוא דכיון דהלכה כר"י בברכות שיש היתר של ואספת דגנך, וא"כ יתכן שיהי' כ"כ עסוק עד שיפטר לגמרי, ולכן יש חיוב מצד לא ימיש ללמוד לפחות קר"ש שחו"ע [ור"י עצמו דס"ל דלא ימיש פירושו תמיד ס"ל דגם בזה יש היתר של ואספת דגנך, ומשו"ה ס"ל להריטב"א דהגדר בזה הוא שיש כמה אופני קיום של לא ימיש].

ונמצא לדינא דיש ב' מצוות: א' דושננתם דהוא הנקראת ידיעת התורה ובזה חייב ללמוד תמיד יום ולילה כפי כחו אלא שיש ע"ז היתר של ואספת דגנך ובעוסק במלאכתו יכול ליפטור עצמו לגמרי. ב לא ימיש ווהגית, דמחייבו ללמוד כל יום פרק א' שחרית ופרק א' ערבית או קריאת שמע, וזהו בין כשעסוק הוא בואספת דגנך ובין כשהוא כבר למד ויודע את כל התורה (ובמאמר כתבתי דהרמב"ם נראה דס"ל דגם אחר שגמר כל התורה עדיין יש מצוה דאורייתא של ולא יסורו מלבבך, ואולי הראשונים שהביא מר באות ג' חולקים ע"ז, ופשטות הגמ' הוא דלא כהרמב"ם בזה).

ומה שהעיר דמהא דפסק ר"ש דיכול לצאת בקר"ש שחו"ע רואין דליכא מצוה בידיעה, אינו נכון לאור הדברים הנ"ל, דהרי הפטור דקר"ש הוא רק בלא ימיש ולא בושננתם ולעני"ז צריך

לבא להיתר דואספת דגניך כמשנ"ת. וכל דברי למדתי מתוך דברי הברכי יוסף והשו"ע הרב והברכת שמואל והאגר"מ, שציינתי במאמרי.

ו. ועל מה שכתבתי דיש מדריגות בקיום והגית, והעיר דהרי בהסוגיא מבואר דנחלקו תנאים ואמוראים בגדר מצות והגית, כן הוא באמת פשטות הסוגיא ולפ"ז פסקו הפוסקים כרשב"י דיוצא בקר"ש שחו"ע, וכן כתב התוס' במנחות דרשב"י חולק על ר"י. אמנם הריטב"א שהבאת באות א' מבואר דגם לר"י דוהגית מחייב יומם ולילה ממש עדיין ס"ל דבשעת הדחק יכול לפטור נפשי' וא"כ אינו מוכרח דפליגי (ואני כתבתי בחידושי דמ"מ פליגי באיזה ענין). והשו"ע הרב פסק כדעה זו, ולכן כתבתי דיש מדריגות בקיומו, ומ"מ אין בזה נפ"מ גדולה לעיקר הנקודה שם.

והשי"ת יאיר עינינו בתורתו.